

CERCETĂRI LEXICOLOGICE ASUPRA LUI CELSUS

DE
C. SĂNDULESCU

Opera literară a lui Aulus Cornelius Celsus a constituit încă din antichitate obiectul aprecierilor pozitive sub raportul formei îngrijite și corecte în care este redactată. Quintilian, care nu exprimă o judecată prea favorabilă asupra talentului — *ingenium* — lui Celsus, este nevoit să recunoască indirect « aspectul îngrijit și eleganță » operei acestui autor. « *Scripsit non parum multa Cornelius Celsus, Sextios secutus, non sine cultu ac nitore* »¹. Caracterizarea de « elegantă » revine într-un pasaj al lui Columella, în care este vorba despre apicultură. « *Venio nunc ad aluorum cura, de quibus neque diligentius quisquam praecipi potest quam ab Hygino iam dictum est, nec ornatius quam Vergilio, nec elegantius quam Celso* »².

Bunele aprecieri se întâlnesc din nou în epoca primelor tipărituri și mai ales în veacurile al XVII-lea și al XVIII-lea, cind datorită interesului stîrnit de conținutul medical, opera lui Celsus a fost editată în mai multe rînduri. Nu au lipsit desigur nici laudele exagerate. Din această perioadă datează caracterizarea autorului nostru drept *Cicero al medicinii*, fapt care se dovedește a fi mai degrabă rezultatul unei aprecieri superficiale decit al unei cercetări temeinice asupra limbii și stilului lui Celsus.

Structura organizată pe care o prezintă fraza celsiană, ca și vocabularul de cele mai multe ori ales conferă intr-adevăr stilului acestui autor un caracter lîmpede și atrăgător; cu toate acestea nu se poate stabili o apropiere netă din punct de vedere al limbii între marele meșter al prozei latine clasice și scriitorul de care ne ocupăm. Cele 8 cărți despre medicină ale lui Aulus Cornelius Celsus sunt întocmite cu atit de multă grijă, încit s-a ivit presupunerea că nu ar fi în realitate vorba de o lucrare originală, ci de o « traducere integrală din limba greacă »³. Dar cu toată maniera aleasă a compoziției, opera lui Celsus

¹ *Inst. Orat.*, III, 1, 21 *Sextios secutus* se referă la școala filozofică neopitagoreică, fundată de Quintus Sextius.

² *De re rust.*, IX, 2, 1.

³ A. Rehm și K. Vogel, *Exakte Wissenschaften* (Einleit. Gercke-Norden. II, 5), Leipzig, Teubner, 1933, p. 74.

nu poate fi considerată pe același plan cu scrisorile lui Cicero și în general cu producția literară a «epocii de aur» a literaturii latine.

Relevăm acest fapt, deoarece prezintă o semnificație deosebită din punct de vedere istoric-literar. A existat într-adesea o controversă cu privire la epoca în care a trăit și a scris Aulus Cornelius Celsus. După unii filologi, începând din secolul al XVIII-lea cu Bianconi, Celsus ar fi fost contemporan și prieten cu poetul Ovidiu, viața și activitatea lui desfășurindu-se deci în epoca de glorie a literaturii latine, epoca lui August. După alții, Celsus trăiește mai târziu, sub Tiberiu și sub urmașii acestuia. Alături de alte argumente de ordin istoric, tocmai studiul vocabularului lui Celsus este în măsură să ne ofere prețioase indicații sub raportul cronologic. Si pentru acest motiv am socotit necesar să analizăm mai departe cîteva aspecte lexicologice, care pot fi desprinse din scrierea *Despre medicină*. Lucrul este important de asemenea pentru faptul că autorul nostru, care este fără exagerare un autentic meșter al formei, nu a fost studiat decât prea puțin din punct de vedere al vocabularului și al stilului pe care-l folosește în opera sa¹. Cu alt prilej vom prezenta cîteva cercetări asupra aspectelor stilistice în opera lui Celsus.

★

Materialul lexical aflat în scrierea *Despre medicină* se prezintă atât de bogat și de nuanțat, încît căpătăm convingerea că este vorba de un autor deosebit de cult și de informat. Chiar dacă nu ni s-ar fi păstrat introducerea valoroasă a lucrării – așa-numitul *Prooemium*² – Celsus ar fi putut trece fără obiecțiuni drept o persoană de autentică formăție culturală, având în vedere datele multiple bibliografice prezente în opera sa. Trebuie să arătăm de la început că nu suntem de partea celor care îl consideră pe Celsus un compilatorabil, și cu atât mai puțin de părerea celor care îl privesc ca pe un simplu traducător. Dimpotrivă, părerea noastră este că avem de a face cu un autor în bună parte original, pe care-l putem socoti ca al treilea enciclopedist latin după Cato și Varro³. Reiese și din acest punct de vedere interesul pe care-l prezintă studiul lexicologic al operei lui Celsus.

Incepem prin cercetarea citorva particularități în ce privește vocabularul folosit în scrierea *Despre medicină*. În primul rînd trebuie să remarcăm preferința lui Celsus pentru cuvintele latine, respectiv tendința sa de a nu folosi vocabularul grec. Faptul a fost relevat încă de Brolén și cercetat în continuare de Friedrich Marx, ultimul și cel mai valoros editor al operei celsiene. În scrierea *Despre medicină* nu întlnim de pildă niciodată termenul *philosophia*, care este înlocuit prin cuvîntul latin *sapientia*. Caracteristic în această privință este locul din *Prooemium* (6), unde găsim o precizare istorică asupra disciplinei medicale ca parte a filozofiei grecești: «*Primoque medendi scientia sapientiae pars habebatur*». Pentru termenul *philosophus* Celsus folo-

¹ O contribuție monografică de seamă în acest domeniu este încă studiul în parte învechit al lui Brolén, *De elocutione A. Cornelii Celsi*, Uppsala, 1872.

² *Prooemium* constituie sursa principală informativă în ce privește medicina post-hipocratică. De aci aflăm de existența a 72 medici greci ale căror opere s-au pierdut (Schanz, *Gesch. der röm. Literatur*, II, 1, p. 331).

³ Asupra organizării enciclopediei lui Celsus, a se vedea studiul recent al lui Werner Krinkel, *Zu den Arten des Celsus*, în *Philologus*, 1958, Bd. 103, Heft 1–2, p. 115 și urm.

sește expresia *sapientiae professor*, de pildă în cuprinsul aceluiași *Prooemium* (7) : « *ideoque multos ex sapientiae professores peritos eius* (scil. : *medicinae artis*) *fuisse accepimus* ». Redarea noțiunii grecești de filozofie prin cuvântul latin *sapientia* pare destul de potrivită ; ea a fost utilizată după cum știm prima oară de către Cicero în cadrul definiției filozofiei « ca năzuință spre înțelepciune, *sapienliae studium* »¹. În ce privește cuvântul original grec nu este lipsit de interes să amintim că există o controversă asupra locului unde apare întâia dată. Dacă ar fi să acordăm credit lui Aëtius, termenul a fost folosit prima dată de Pitagora². Menționăm deci faptul că Celsus evită în mod deliberat utilizarea cuvintelor *philosophia* – *philosophus*, care au făcut apoi carieră strălucită în istoria culturii, înlocuindu-le, așa cum nu face Cicero, prin cuvintele *sapientia* și *sapienliae professor*.

Încă mai caracteristică este preferința lui Celsus pentru cuvintele latine în ce privește terminologia tehnică medicală. De exemplu, pe planul vocabularului farmacologic, Celsus folosește în locul cuvântului de origine greacă *opion* și *opium*, prezent la contemporanul său Scribonius Largus – expresia sugestivă *lacrimae papaueris*, care indică sucul de mac. Opiul constituie după cum se știe forma farmaceutică uscată a extrasului lichid din fructul de mac. La acest fapt concret se referă așadar expresia *lacrimae papaueris*, adică la faptul că sucul fructului de mac picură asemenei unor lacrimi. Expressia este folosită de Celsus și pentru a desemna alte extrase lichide din plante, cum este de pildă planta *sycamen*, *lacrimae sycamini*.

Autorul utilizează însă concomitent și cuvântul *sucus*, sinonim în scrierea *Despre medicină* cu cuvintul *lacrima* și corespunzător termenului grec ὄπός, suc (de ex. : ὄπός μηχῶνος, sucul de mac). Utilizarea a două sau chiar trei cuvinte tehnice sinonime se întâlnește frecvent la Celsus și se explică, după părerea noastră, prin faptul că autorul traduce uneori din limba greacă, iar pe de altă parte el nefiind medic, ci un autor laic bine informat, nu este deplin fixat cu privire la vocabularul medical.

Socotim necesară o observație de ordin secundar în legătură cu cuvântul *lacrima*. Deși Celsus utilizează acest cuvînt în accepția lui tehnică și cu intenția de a evita cuvintele grecești, el pare să nu știe că acest străvechi termen nu este de origine latină. Amintim părerea lui Wackernagel, care afirmă originea greacă a cuvântului³. Meillet crede că este vorba de coexistență cuvintelor în cele două limbi, adică de o proveniență comună⁴. Am stăruit puțin asupra cuvântului *lacrima* pentru motivul că în scrierea *Despre medicină* aflăm o accepție particulară de natură medicală a acestui cuvînt.

Să urmărim mai departe efortul de latinizare a vocabularului medical în opera lui Celsus. Acest efort apare limpede în procesul de redare a unor cuvinte tehnice cu accepție generală, cum este cazul termenului care exprimă noțiunea de simptom. Cuvântul modern simptom este, după cum știm, de origine greacă ; trebuie să amintim însă că medicii greci, începând cu autorii colecției hipocraticice, nu folosesc cuvântul σύμπτωμα decit rareori. Mai des

¹ *Tusculane*, I, 1; IV, 3; V, 3.

² Πρῶτος φιλοσοφίαν τούτω τῷ δύματι προσαγορεύσας. Diels, F. d. V. ⁵ 58 B 15. A se vedea și Diogene Laertius, VIII, 8; *Tusc.*, V, 3.

³ Vorlesungen über Syntax, II-te Reihe, Basel, 1924, p. 45.

⁴ Esquisse d'une histoire de la langue latine, Paris, 1931, p. 102.

întîlnit în literatura medicală greacă de la Hipocrate la Galenos este termenul *σημεῖον*, « indiciu », « semn ». Celsus redă întocmai sensul acestui ultim cuvînt, atunci cînd utilizează în chip fericit cuvîntul latin *signum*. Pe de o parte transpunerea acceptiei semantice cuprinse în termenul grec *σύμπτωμα* nu ar fi fost posibilă decit perifrastic, iar pe de alta cuvîntul *signum* redă într-un chip mai potrivit ideea de semn sau indiciu patologic. Amintim că în multe limbi moderne, inclusiv în limba noastră, se folosește din ce în ce mai mult expresia «semnele bolii» în locul expresiei «simptomele bolii», mai puțin sugestivă.

Și în acest caz Celsus utilizează un al doilea cuvînt pentru a reda noțiunea de simptom ; este cuvîntul la fel de potrivit *nota*. Dăm ca exemplu locul III, 10, 3 al scrierii *Despre medicină*, în care găsim o cunoscută expunere a celor patru semne ale inflamației : « *notae uero inflammationis sunt quatuor, rubor et tumor cum calore et dolore* ». (Semnele inflamației sunt patru : roșeață, tumefacția, căldura și durerea). De observat că în acest pasaj al scrierii *Despre medicină* introducerea intenționată a conjuncției *cum* evită un polisyndeton neplăcut, care ar fi fost pricinuit prin repetarea conjuncției *et*. Interesantă este și utilizarea simultană a celor două cuvinte *signum* și *nota*, despre care am spus că sunt echivalente din punct de vedere al înțelesului tehnic, desigur în măsura în care putem vorbi de sinonime absolute. « *Haec uero, cum sine febre quoque uel latentium uel futurarum rerum notas habeant, multo certiora sunt, ubi febris accesit, alque eliam aliorum morborum tum signa nascuntur* » (II, 7, 23). În acest loc utilizarea alternativă a cuvintelor *nota* și *signum*, identice ca sens, se explică și prin necesitatea evitării repetiției, constituind deci un indiciu de preocupare pe linia acurateței frazei din partea lui Celsus. De observat că în *Corpus hippocraticum*, și anume în scrierea *Prognosticon*, întîlnim în aceeași frază cuvintele *σημεῖον* și *τεκμήριον*, *signum* și *nota*, cu valoare sinonimă în context : εὖ μέντοι χρὴ εἰδέναι περὶ τῶν τεκμήρων καὶ τῶν ἀλλων σημείων¹. Aci *τεκμήριον* prezintă însă o acceptie mai potrivită, deoarece posedă nota semantică de « mărturie patognomonică ». Problema sinonimelor la autorii latini ni se pare deosebit de interesantă și demnă de o eventuală analiză. În cazul lui Celsus folosirea sinonimelor se află în strînsă legătură nu atît cu necesitatea variației sau a stilului, cît cu incertitudinile în expresie ale autorului, care, după cum am spus, nu este un medic, ci un laic. Amintim cu acest prilej folosirea în scrierea *Despre medicină* a trei termeni sinonimi, care exprimă noțiunea tehnică de fașă : *linoleum*, *linamentum* și *fascia*.

Este cazul să observăm că transpunerea termenilor medicali grecești în *uerba togata* sau *uerba nostrata*, cum le numește Cicero, se petrece după un anumit discernămînt, care se cuvine analizat cu atenția necesară. În primul rînd, nu întotdeauna procesul de transpunere decurge fără dificultăți. Dacă spre exemplu numele unei plante ca *προσόπιον*, scaietele, devine de-a dreptul la *Celsus personina* și nu reclamă un efort de recreare lexicală, în schimb un cuvînt ca *μενιγγοφύλαξ* nu poate fi transpus tot atît de ușor în limba latină și este redat prin perifrază. Să analizăm pe scurt acest interesant proces de geneză a cuvintelor.

Termenul medical modern *diafragmă* provine din grecul διάφραγμα și este utilizat pentru a desemna organul anatomic care separă cavitatea toracică

¹ *Prognosticon*, Cap. 25 (*Littre*, II).

de cea abdominală. Sensul termenului se află evident în legătură cu acela al verbului διαφράσσω, a separa, a despărți un lucru de altul¹. De notat că Hipocrate nu folosește niciodată termenul διάφραγμα pentru a indica organul anatomic sau mușchiul respectiv, ci termenul homeric φρήν. Numai după Hipocrate întâlnim în vocabularul medical alexandrin, mai tîrziu la Galenos, cuvîntul διάφραγμα. Ce se întimplă cu acest cuvînt la Celsus? Un termen corespunzător nu există în vocabularul latin și probabil nici cunoștința anatomică respectivă despre acest organ, bine precizat abia de școala medicală a lui Herophilos. Autorul scrierii *Despre medicină* este nevoit să recurgă în acest caz la formula indirectă *saeptum transuersum* pentru a reda noțiunea cuprinsă în cuvîntul grec διάφραγμα. Nemulțumit de insuficiența formulei, Celsus adaugă însă, ca și în alte locuri, pentru mai multă precizie cuvîntul original grecesc: « *Transuersum saeptum... quod membrana quaedam est quae superiores partes ab inferioribus deducil* (διάφραγμα Graeci uocant) »². Procedeul ne amintește pe acela folosit de Cicero pentru redarea unor anumiți termeni filozofici, acest autor indicind adeseori pe lîngă cuvîntul latin mai mult sau mai puțin echivalent și termenul original grec. Tot atât de vizibil este efortul lui Celsus de transpunere perifrastică a cuvîntului grec, în cazul termenului amintit mai sus μενιγγοφύλαξ, care constituie denumirea unui ingenios instrument pentru chirurgia creierului, menit să ocrotească membrana meninge de atingerea trepanului. Autorul redă cuvîntul grec în mod destul de exact prin cuvîntele *custos membranae cerebri*.

Să cercetăm un alt cuvînt din punctul de vedere lexicogenetic amintit. Termenul *destillatio* posedă înțelesul tehnic medical de « scurgere în picături » sau « catar » în general și se găsește pentru prima dată tocmai la autorul nostru, Celsus (*Thes.* V, 1, Col. 753). În scrierea *Despre medicină* întâlnim și verbul respectiv *destillare* cu același sens: a se scurge în picături (*guttatim defluere*, *Thes.*). După părerea noastră Celsus a transpus aici în chip exact ideea cuprinsă în termenul grec καταστάζει, de la καταστάζω a curge picătură cu picătură, cuvîntul latin prezintind în chip vădit un aspect de fabricație oportună. La Scribonius Largus, autor medic care și redactează *Receptarul* său mai tîrziu, întâlnim de asemenei cuvîntul *destillatio*, pe care îl reproduce astfel după Celsus. Ulterior acestor doi autori și înrîurit după părerea noastră de Celsus — Plinius lărgeste sfera semantică a cuvîntului, aplicîndu-l la catarul pulmonar, stomacal și nazal. *Destillatio narium* indică de pildă în *Historia naturalis* inflamația catarală obișnuită a nasului sau guturaiul, cu care vechii medici duceau pe semne o luptă la fel de aprigă ca și cei de astăzi. Ceea ce trebuie să reținem din punct de vedere lingvistic este faptul că termenul *destillatio* recunoaște o proveniență artificială, fiind datorit mai mult ca sigur lui Celsus. De altfel există și un alt termen popular pentru guturai: *grauedo*, pe care Celsus, după cum am văzut obișnuit cu sinonimele, îl citează paralel și-l identifică cu termenul medical hipocratic κόρυζα.

Tendința tenace de transpunere latină a cuvîntelor grecești se poate urmări și în cadrul terminologiei nosografice a scrierii *Despre medicină*. Dăm cîteva exemple în această privință. *Resolutio* este traducerea exactă a cuvîn-

¹ De la φράσσω, a strînge un lucru de altul, a presa. Amintesc celebra aliterație homerică: φρέξαντες δόρυ δουρὶ, σάκος σάκει προθελύμνω. N 130.

² *Prooemium*, 42.

tului tehnic hipocratic λύσις. *Resolutio neruorum* înseamnă la Celsus paralizie, ca și *resolutio membrorum*. *Lingua resoluta* prezintă aceeași accepție nosologică cu privire la limbă, adică paralizia mușchilor limbii. Un alt exemplu. *Suffusio sanguinis* reproduce de asemenei în mod evident termenul plastic grec ὑπόχυσις. Cu deosebire sugestivă este expresia celsiană *timor aquae* echivalentă cuvântului compus grec ὑδροφοβία, care indică un semn important patognomonic în turbare.

În contrast cu aceste cuvinte, văd transpuse din limba greacă, Celsus folosește ori de câte ori e posibil termeni nosografici latinești, cum sănt de pildă cunoscutul *morbus comitialis* pentru epilepsie și cuvântul interesant, mai rar folosit, *morbus arcuatus* pentru icter. Denumirea *morbus comitialis* rezultă după cum știm din caracterul public, intempestiv al acceselor epileptice. Observăm de altfel că nici în limba greacă boala nu este numită în mod curent ἐπιληψία, cuvânt folosit în *Aforismele* hipocratice. Numele obișnuit este acela de boală sacră: ἱερὰ și ἱερὸς νόσος, transmis și în limba latină, *morbus sacer*.

În ce privește numele bolii icterice sau gălbinarea, termenul *morbus arcuatus* este ca și *morbus comitialis* pur roman, aparținând latinei populare. Denumirea *morbus arcuatus* își trage originea de la asemănarea pielii icericilor cu nuanțele cromatice ale curcubeului, fenomen natural care atât în limba latină cît și în multe limbi moderne este denumit printr-un cuvânt care înseamnă «arc».

Constatăm astfel că, în această problemă, Celsus se găsește în față a trei situații și adoptă în consecință trei soluții, atunci cînd este vorba să redea terminologia medicală greacă: fie că traduce direct și ușor cuvântul grec ca în cazul lui σημεῖον și ὑδροφοβία, fie că recurge la transpunerea perifrastică de tipul μνήγγοφύλαξ, *custos membranae cerebri* sau διάφραγμα, *saeptum transuersum*; fie în sfîrșit că adoptă termenul popular latin ori de câte ori acesta există, ca în cazul bolii icter, *morbus arcuatus*. Se pare totuși că Celsus, care nu este, după cum am spus, de profesiune medic, nu renunță fără discernămînt la termenii grecești, pentru a folosi cu orice preț cuvintele togate. Plasticitatea termenilor medicali grecești nu scapă acestui autor, care preferă expresiile perifrastice ori de câte ori este vorba să redea cît mai exact ideea cuprinsă în termenul original grec. 'Ανορεξία este de pildă un cuvânt medical păstrat și în terminologia modernă, care exprimă lipsei poftei de mâncare (ἀρέγω, a pofti). Celsus nu poate reda acest cuvânt în limba latină și recurge la expresia perifrastică *fastidium cibi*, silă de hrana, relativ apropiată de accepția originală. În general însă autorul nostru transpune bucurios cuvântul compus grec, ori de câte ori este cu putință, în unități lexicale latine după procedeul ciceronian: ἀρχή, *principium*, συνώνυμον, *cognominatum* etc.

Ca și în domeniul terminologiei filozofice latine, atât de instructiv în experiența lexicală a lui Cicero, redarea termenilor medicali întîmpină la Celsus serioase dificultăți. Lipsa unor nuanțe semantice ale vocabularului latin face ca expresia să nu fie atât de completă ca în limba greacă. Sau cum spune Lucretius :

«*propter egestatem linguae et rerum nouitatem*»¹,

«din pricina paupertății limbii și a ineditului noțiunilor». Din această cauză unele denumiri de boli și mai ales de plante sănt redate de către Celsus

¹ *De nat. rerum* I, 140. Opinia lui Cicero, *De finib.* I, 3 surprinde în chip evident: *sed ita sentio... latinam linguam non modo non inopem, sed locupletiorem etiam esse quam graecam.*

prin termenul grec latinizat sau păstrîndu-se desinența greacă. Dăm ca exemple cuvintele *carcinodes*, *gangrena*, *erysipelas*, *lethargus*, denumiri de boli; *ganglia*, *thorax* și numeroase alte denumiri anatomici; *amomum*, *thymium*, *iris*, nume de plante. În legătură cu terminologia botanică greco-latiană, socotim că Celsus ne poate furniza interesante date din punct de vedere lingvistic, mai ales dacă se studiază concomitent cu terminologia botanică folosită de Dioscuride.

În tendință să de utilizare cât mai largă a vocabularului tehnic latin, Celsus nu se arată întotdeauna consecvent. El folosește de pildă cuvîntul grec *hyoscyamus* (măselarița), deși există și denumirea populară latină *altercum*. Scribonius Largus, care se află și el sub aceeași înrîurare latinizantă, folosește exclusiv cuvîntul popular *altercum*. Acest autor ne oferă în *Receptarul* său o explicație, desigur discutabilă, în ce privește sensul: « *altercum, quod graeci υοσκύαμον uocant, qui biberunt, caput graue uenisque distentum habent, mente abalienantur, cum quadam uerborum altercatione, inde enim hoc nomen trahit altercum* »¹. Interesantă în acest pasaj nu este numai latura lingvistic-etimologică, dar și corecta descriere a proprietăților farmacodinamice ale plantei măselariță. Din nefericire materialul prețios tehnic cuprins în literatura medicală greco-latiană este prea puțin cunoscut de către medicii noștri.

Celsus nu utilizează nici cuvîntul popular *hirundinina*, atestat în *Herbarium* Pseudo-Apuleius, ci cuvîntul de origine greacă *chelidonia* (V, 26, 2). Lucrul pare curios, deoarece este vorba de o plantă comună, care și trage numele atât în greacă cât și în latină de la faptul că înflorește o dată cu sosirea rîndunelelor. Aceste exemple prezintă totuși un caracter excepțional și nu infirmă constatarea că Celsus se menține în general pe linia utilizării permanente a vocabularului latin, în ce privește denumirile nosografice, anatomici sau botanice. Amintim în această privință frumoasa denumire a florii-soarelui, la Celsus *herba solaris* (grec ἥλιοτρόπιον)² sau denumirea șteviei, *herba sanguinalis*, astfel numită în popor pentru că prezintă pete roșietice pe frunze (germ. *Blutkraut*).

Care este explicația tendinței de latinizare a vocabularului științific grec în scrierea *Despre medicină*? Editorul amintit Friedrich Marx arată în *Prolegomena* la opera lui Celsus că este vorba de un fapt istoric, autorul întocmindu-și lucrarea sub Tiberiu, adică sub un împărat cunoscut prin preferințele sale pentru cuvintele latine. « *Nam cum scripserit Celsus Tiberii aetate, imperatoris judicio eum praecipue obseculum esse concedendum est* »³. Nu este cazul să stăruim asupra acestei chestiuni de istorie literară, care constituie încă una din trăsăturile interesante ale mult discutatei figuri a lui Tiberiu. Se știe că încă de mulți ani cercetarea istorică asupra acestui împărat este dominată de tendință reabilitării sale. Oricare ar fi concluziile acestor discuții, nu se poate elimina din portretul moral a lui Tiberiu o certă trăsătură de originalitate, ca să nu spunem mai mult⁴. Dar să revenim la subiectul nostru — redeamus ad propositum, cum spune Celsus de cîteva ori. Preferința lui Tiberiu

¹ *Compositiones medicamentorum*, 181.

² Notăm că termenul *helianthus*, folosit în farmacologia actuală, nu aparține vocabularului clasic grec.

³ *Corpus med. lat.* I Teubner, Leipzig, 1915, p. XCIX.

⁴ Schanz, în *Gesch. röm. Lit.*, descrie caracterul lui Tiberiu ca inegal și deviat: « *sein ungerades Wesen führte auch hier* (adică în literatură) *auf Abwege* ». Totuși a face din Tiberiu un psihopat (studiiile « medicale » în acest sens sunt deja numeroase) constituie un abuz.

pentru cuvinte latine este cunoscută din două surse, Suetoniu și Dio Cassius. Scrie autorul « *Celor 12 Cezari* » : « *Sermone graeco quamquam alioqui promptus et facilis, non tamen usque quaque usus est, abstinuitque maxime in senatu; adeo quidem ut monopolium nominaturus ueniam postularet, quod sibi uerbo peregrino utendum esset; atque etiam cum in quodam decreto patrum ἔμβλημα recitaretur, commutandum censuit uocem et pro peregrino nostratam requirendam aut si non reperialtur, uel pluribus et per ambitum uerborum enuntiandum* »¹.

Tendința de a evita cuvintele grecești, prezentă la Celsus și Scribonius Largus, constituie prin urmare un fel de modă, ca să nu spunem o normă impusă de imprejurări. Se știe însă că înlocuirea grecismelor prin cuvinte latine sau prin perifrază — *per ambitum uerborum* — se întâlnește și la un scriitor mai vechi cum este Lucrețiu. Este în același timp vorba de un interesant fenomen, care a fost analizat pe planul istoriei literare.

Relevăm acum un alt fapt de ordin lexicologic. Cercetând vocabularul celsian constatăm, după cum am amintit deja, prezența unor cuvinte care aparțin latinei populare. Întâlnim adeseori, alături de cuvinte din cadrul lui *sermo ciladinus*, cuvinte care fac parte din *sermo plebeius*. Chestiunea este destul de importantă pentru a nu stăruia asupra ei, limitându-ne bineînțeles numai la cîteva exemple extrase din opera *Despre medicină*. De pildă, alături de cuvintul « cult » pentru noțiunea de boală, *morbus*, găsim și termenul popular *uitium*, iar alături de *edere* și *comedere*, întâlnim cuvîntul caracteristic latinei populare : *manducare*.

Manducare aparține lui *sermo vulgaris siue plebeius* și are la bază verbul *mandere* (*Thes. IV, Col. 272*, și urm.). Cuvîntul apare — după cum ne arată *Thesaurus* — la poetii Lucilius, Afranius și Pomponius, iar în proză la Varro, Seneca și Scribonius Largus. La Tacit întâlnim cuvîntul *mandere* în cunoscutul pasaj al morții lui Drusus prin foame : « *mandendo e cubili tomento* » (*extinguitur*). După indicația *Thes. manducare* prezintă două înțelesuri : unul restrîns, « a fărîmița în dinți » și altul extins, « a devora ». La Celsus găsim exclusiv sensul restrîns, în legătură cu ideea fărîmițării în gură a unor medicamente. În scrierea *Despre medicină* acest verb se găsește de trei ori, de pildă în IV, 11, 5 : *si ex gingivis exit* (scil. : *sanguis*) *portulacam manducasse satis est*. După Celsus verbul *manducare*, asemenea altor cuvinte de origine populară sunt din ce în ce mai folosite. Löfstedt arată că *manducare* este exclusiv utilizat în *Peregrinalio Aetheriae*. Se mai știe că verbul *manducare* a trecut în limbile române : *a mîncă, manger, mangiare*, vechi italian *manicare*, înlocuind astfel pe *edere* prin fenomenul lingvistic al concurenței sinonimelor. Numai în spaniolă și portugheză, observă Löfstedt, nu s-a transmis cuvîntul *manducare*, ci compusul *comedere*, care a dat pe *cômer*, a mîncă².

Problema evoluției vocabularului popular la autorii latini și în particular la Celsus necesită un studiu special și fără îndoială competența indicată. Noi ne-am limitat la cercetarea raportului dintre prepoziția *ob*, de origine cultă și *proper* de origine populară în opera *Despre medicină*, constatănd prezența

¹ *Tiberiu*, 71. După Suetoniu, Tiberiu a luat în această privință ca model pe Valerius Messalla, autor care prefera cuvintele latine, de pildă *litterator* pentru *grammaticus*.

² *Syntactică*, II, Lund, 1933, p. 300.

lui *ob* de 9 ori față de *propter*, care se întâlnește numai de două ori. Desigur că orice concluzie ar fi temerară în acest caz, ceea ce nu se întâmplă la Tacit, unde Wölflin a constatat raportul *ob-propter* echivalent cu 161—3 ori¹.

Pentru moment trebuie să amintim faptul că introducerea elementelor lexicale populare are loc din ce în ce mai mult pe măsură ce ne îndepărțăm de epoca numită clasică. Nu este locul să discutăm aci problema evoluției limbii latine zise populară, în legătură cu aspectele respective în scrierea *Despre medicină*. Vom reține numai faptul că în epoca așa-zisă a «latinității de argint» se face simțită, cum arată Löfstedt, intervenția în literatură a anumitor elemente ale vorbirii latine populare. Acest fapt are în cazul nostru o semnificație istoric-literară.

În legătură cu prezența termenilor limbii latine populare este și utilizarea de către Celsus și de către alți autori a diminutivelor. Nu putem deci să amintim că în opera *Despre medicină* întâlnim în mod caracteristic cuvinte ca *rubecula*, *carbunculus*, *serula*, *pisciculus*, *cicatricula*, *meliusculus* și altele. Începând din epoca imperială diminutivele se întâlnesc din ce în ce mai mult și este interesant, după Löfstedt, faptul că ele se găsesc mai ales în literatura tehnică, la autorii medici și la Vitruvius². Prezența diminutivelor la Celsus servește să atenueze expresia, înclinând proza științifică spre expresia colorată, poetizantă. Diminutivele sănt, cum spune același autor citat mai sus, «colorate afectiv». Se știe că tocmai în epoca în care trăiește Celsus, sec. I al e.n., gra-nitele dintre poezie și proză încep să se estompeze. Folosirea diminutivelor caracterizează acel *genus adtenuatum*, despre care vorbește deja Cicero, în contrast cu *genus graue*, lipsit de diminutive³. Ulterior diminutivele au fost preluate din ce în ce mai mult de latina populară, fără nuanță «mîngîitoare» și au înlocuit treptat cuvintele de bază, trecind apoi în limbile române.

Celsus folosește o seamă de adjective destul de caracteristice pentru a exprima îndeosebi nuanțe cromatice de tipul: *subalbidus*, *subniger*, *subrubicundus*, *subcaeruleus*, *subpallidus* etc. și aceste cuvinte prezintă o nuanță semantică diminutivă și nu este exclus ca ele să constituie în scrierea *Despre medicină* o simplă transpunere a cuvintelor grecești, atât de des întâlnite în screrile medicale hipocraticice: ὑπομέλας, ὑποπύρρος, ὑποχρυσός etc.

Un cuvînt folosit de Celsus asupra căruia socotim necesar să insistăm este *ualetudo*, care face parte din terminologia medicală generală, ca și *sanitas*, *curatio*, *morbus*, *species* (= formă a bolii) și altele. Sensul fundamental al cuvîntului *ualetudo* este acela de stare bună sanitară, sănătate, ca atare, corespunzător cuvîntului grec ὕγιεια. În treacăt fie spus, cînd un organ oficial important se intitulează «Institut de igienă și sănătate» este etimologic vorba de o exprimare tautologică. La Celsus, ca și la alți autori ca Cesar și Cicero, cuvîntul *ualetudo* prezintă o acceptie bipolară de sănătate și boală. Cităm în

¹ Philol. Kommentar zur Peregrinatio Aetheriae ad loca sancta, Uppsala, 1911, p. 219 (citează pe Wölflin).

² Philol. Kommentar zur Peregrinatio Aetheriae ad loca sancta, Uppsala, 1911, p. 58.

³ Ret. ad Heren., IV, 10, 14.

această privință locul VI, 6, 1 din *Despre medicină* : « *Nam si simul et lacrima et tumor et crassa pituita lacrimea mixta est... longae ualeitudinis metus non est* ». În acest loc este clar că *ualetudo* are accepția de boală, neputind fi vorba de *metus ualeitudinis*, grijă pentru sănătate, ci de *metus morbi*, frică de boală. Se pare că este vorba aci de o construcție nelogică care se găsește și într-o scriere din *Corpus hippocraticum*. Este interesant într-adesea faptul că la Hipocrate întâlnim expresia curioasă : « *speranța de a muri* », ἔλπις ἀποθανεῖσθαι și « *speranța de a se prăpădi* », ἔλπις ἀπόλεσθαι. Se indică în mod precis și numărul de zile când această aşa-zisă speranță se va împlini!¹ Revenind la cuvîntul *ualetudo* observăm că Celsus ca și ceilalți autori citați este nevoie să corecteze inconsistența semantică prin atributele *aduersa* și *secunda ualetudo*, stare rea și stare bună de sănătate. În legătură cu accepția negativă a cuvîntului amintim de asemenei termenul derivat *ualetidinarius*, care desemnează bolnavul în genere, adică acela care se află într-un *ualetidinarium*, într-un spital (de obicei spital militar de campanie).

Semnalăm în sfîrșit contribuția lui Celsus la crearea unei terminologii medicale latine. După părerea lui Broléen, Celsus a făurit termeni noi medicali, ori de câte ori transcrierea semantică din limba greacă a fost cu putință. Noi credem că terminologia generală, care desemnează mijloacele terapeutice se datorează acestui autor. Dăm ca exemple : *rodentia* (scil. : *medicamina*) sau remedii caustice ; *glutinantia*, remedii cicatrizante ; *reprimenia*, astringentele ; *exedentia* și *adurentia*, remedii cauterizante ; *refrigerentia*, respectiv *calefacentia* etc. Acești termeni tehnici au putut fi relativ ușor transpuși din grecește ; pentru a reda însă noțiunea de medicație hemostatică, Celsus a fost nevoie să recurgă la expresia *sanguinem suppressione*. În felul acesta, ceea ce medicul grec exprimă lesne prin cuvîntul ἐνυγμα (scil. : φάρμακα) latinul a trebuit să formuleze cu mai multă greutate *per ambitum nerborum*.

Potibilitățile reduse lexicale ale limbii latine rezultă și din considerarea termenului cu sens general *purgantia*, medicamente purgative, care redă global o seamă de nuanțe cuprinse în cuvintele grecești διαχωρητικά, καταρρήτικά, λαπαχτικά, etc. Observăm cu acest prilej că participiul *curatus* posedă la Celsus accepția lui *purgatus*, pe lîngă înțelesul de « îngrijit », « tratat », propriu verbului *curare*. După cum știm, noțiunea de purgație sau *catharsis* medicală este departe de a privi la greci exclusiv sfera digestivă ; ea formează baza unei acțiuni cu implicații somato-psihice mult mai extinse, care nu este străină de cunoscuta teorie filozofică a catharticei.

Ca încheiere, socotim indicat să menționăm rolul lui Celsus în fixarea nomenclaturii instrumentarului medical latin. Cuvinte ca *acus*, *uncus*, *scalprum-scalpellum*, *hamus*, *forfex*, *terebries* și *modiolus* au existat desigur și înaintea acestui autor, o dată cu obiectele respective, dar mențiunea lor aşa-zicind oficială se întâlnește pentru prima oară în cele două cărți chirurgicale ale scrierii *Despre medicină*. Efortul de creare a unei terminologii tehnice latine depus de Celsus a dus după părerea noastră la rezultate pozitive. Pentru cercetările de ordin lexicologic acest autor ne oferă, după cum am arătat, informații prețioase.

¹ *Prognosticon*, cap. 17 și 19 (Littré, vol. II). Dar ἔλπις înseamnă și așteptare.

ЛЕКСИКОЛОГИЧЕСКОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ ТРАКТАТА ЦЕЛЬСА

РЕЗЮМЕ

Работа Авла Корнелия Цельса о *Медицине* в такой степени отличалась от других трудов изысканностью своей лексики и тщательно разработанным стилем, что автор ее был назван, как известно, Цицероном медицины. Несмотря на то, что эта характеристика не полностью соответствует заслуге Цельса, с точки зрения его интереса к изящной форме и хорошей организованности содержания она неоспорима. По мнению автора, речь идет не о точном переводе с греческого языка и не об умелой компиляции, а о произведении в большой мере оригинальном.

Автор изучает некоторые частные стороны словаря, используемого Цельсом в работе *О Медицине*. В первую очередь он рассматривает вопрос об употреблении латинских технических слов вместо греческих и различные способы переложения медицинских терминов на латинский язык. Также показано, что этот факт был тесно связан с эпохой, когда писал Цельс, с эпохой Тиберия, который по свидетельствам Светония и Диона Кассия, предпочитал так называемые *verba nostrata* греческим словам. Это было замечено и Броленом, а также издателем Цельса — Фридрихом Марксом.

Лексика работы Цельса, особенно, вопрос словообразования, исследуются автором в сравнении с некоторыми сходными сторонами языка Цицерона и греческой медицинской терминологией.

В продолжение автор рассматривает характерные черты словаря Цельса, например, употребление слов народной латыни, использование уменьшительных форм, а позже и другие второстепенные вопросы. Изучение словаря Цельса основывается на некоторых примерах и проводится с семантической и, преимущественно, с языковедческо-медицинской точки зрения.

Изучение лексики, использованной в работе *О Медицине*, представляет не только чисто лингвистический интерес, а и историко-литературный (хронологический), так как служит доказательством в пользу тезиса об эпохе, в которую жил Авл Корнелий Цельс: эпохе Тиберия и его наследников.

RECHERCHES LEXICOLOGIQUES SUR CELSE

RÉSUMÉ

L'ouvrage *De arte medica* de Celse se distingue par la qualité de son lexique et par un style soigné, ce qui a valu à l'auteur le nom de «Cicéron de la médecine». Malgré ce qu'il y a d'exagéré dans ce surnom, il est incontestable que Celse a des mérites indéniables en ce qui concerne non seulement le contenu, mais aussi et surtout la forme élégante de ses écrits. L'auteur croit qu'il n'est question ni d'une traduction intégrale du grec ni d'une compilation habile, mais d'une œuvre en grande partie originale.

L'auteur de cet article étudie quelques aspects particuliers du vocabulaire qu'emploie Celse dans son ouvrage *De arte medica*. Il analyse d'abord l'emploi des termes techniques latins à la place des mots grecs, et les différentes modalités pour la transposition des termes médicaux en latin. Ce procédé est mis en rapport avec l'époque où Tibère, d'après les témoignages de Suétone et de Dion Cassius, préférait les *verba nostrata* aux mots correspondants d'origine grecque. Cette constatation a déjà été faite par Brolén et plus tard par Friedrich Marx.

Certains détails similaires de la langue de Cicéron et de la terminologie médicale grecque, notamment sur le plan de la lexicogénése dans l'œuvre *De arte medica*, ont été invoqués.

Sont présentés ensuite quelques caractéristiques du vocabulaire de Celse : l'emploi des mots empruntés au latin vulgaire, l'emploi des diminutifs, ainsi que d'autres aspects secondaires. Le lexique de Celse est étudié au moyen de quelques exemples d'ordre sémantique, surtout au point de vue de la médecine.

L'analyse du vocabulaire employé dans l'ouvrage *De arte medica* présente non seulement un intérêt purement linguistique, mais encore historique (chronologique), car il constitue un argument à l'appui de la thèse concernant la connaissance de l'époque où a vécu Aulus Cornélius Celse : l'époque de Tibère et de ses successeurs.
